Učitel matematiky

Tamara Lorencová

Karl Feuerbach a jeho věta o dotyku kružnic

Učitel matematiky, Vol. 23 (2015), No. 2, 79–90

Persistent URL: http://dml.cz/dmlcz/149422

KARL FEUERBACH A JEHO VĚTA O DOTYKU KRUŽNIC

Tamara Lorencová

Dokončení z minulého čísla.

4. Jiný syntetický důkaz

V posledním oddíle našeho příspěvku uvedeme poměrně nedávný syntetický důkaz velké Feuerbachovy věty z článku [1]. Je sice poněkud delší než předchozí důkaz, stojí však za pozornost tím, že využívá několik pomocných tvrzení, která jsou zajímavá i sama o sobě. Okruh školské planimetrie je přitom mírně překročen pouze v Lemmatech 4 a 5. Ani tyto výsledky však neuvádíme bez důkazu a objasnění zahrnutých pojmů chordály dvou kružnic a jejich kolmosti.

Věta (Miquelova věta o šesti kružnicích). *Nad stranami tětivového čtyřúhelníku $ABCD$ jako nad tětivami jsou sestrojeny čtyři kružnice. Každé dvě sousední z nich mají kromě vrcholu čtyřúhelníku $ABCD$ společný ještě jeden bod. Tyto body označené E, F, G, H podle obrázku 8 leží na jedné kružnici.*

Důkaz této věty nalezneme například v díle *Perspectives on Projective Geometry* od Jurgena Richtera-Geberta, str. 339.

Pro náš důkaz bude postačující speciální případ uvedené Miquelovy věty, při kterém jsou čtyři kružnice nad stranami sestrojeny jako nad průměry. Průsečíky těchto čtyř Thaletových kružnic pak můžeme popsat jako kolmé průměty vrcholů čtyřúhelníku na jeho úhlopříčky následovně.

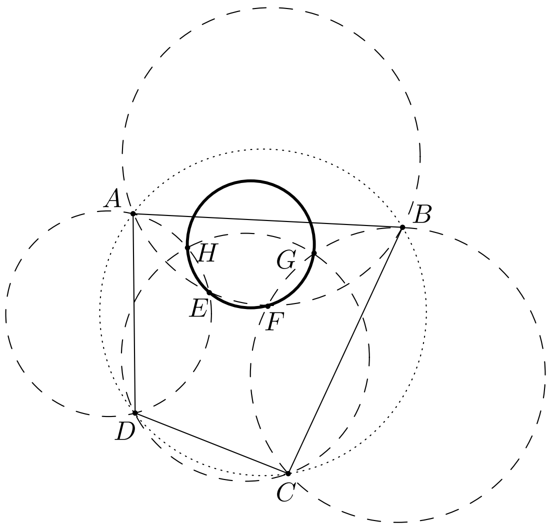

Obr. 8

Lemma 1. *V tětivovém čtyřúhelníku $ABCD$ označme E, F, G, H kolmé průměty vrcholů na úhlopříčky čtyřúhelníku podle obrázku 9. Tyto body E, F, G, H leží na jedné kružnici. Navíc platí, že vnitřní úhly u vrcholů E, F, G, H sestrojeného čtyřúhelníku jsou po řadě shodné s vnitřními úhly u vrcholů A, B, C, D původního (tětivového) čtyřúhelníku.*

Důkaz. Budeme předpokládat, že neplatí $AC \perp BD$ (jinak by bylo $E = F = G = H$), a dokážeme pouze, že čtyřúhelníky $ABCD$ a $EFGH$ se shodují v úhlech BAC a FEG, tedy v úhlech sevřených jednou stranou a jednou úhlopříčkou (se společným krajním bodem A, resp. E). S ohledem na symetrii celé situace to pak bude znamenat, že ve čtyřúhelnících $ABCD$ a $EFGH$ budou shodné všechny další odpovídající si úhly mezi stranami a úhlopříčkami, a tedy i odpovídající si vnitřní úhly. V důsledku toho bude čtyřúhelník $EFGH$ stejně jako $ABCD$ tětivový.

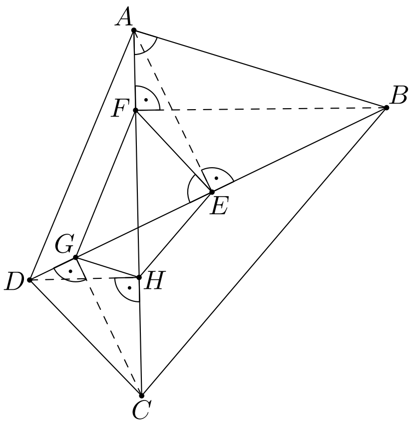

Obr. 9

Naším jediným úkolem je tedy dokázat shodnost úhlů BAC a FEG. V situaci z prvního obrázku potřebná rovnost ihned plyne z tětivového čtyřúhelníku $ABEF$:

$$|\sphericalangle BAC| = |\sphericalangle BAF| = 180^\circ - |\sphericalangle BEF| = |\sphericalangle FEG|.$$

Takto snadno (prostřednictvím úhlů BAF a BEF) se důkaz provede i v dalších jednotlivých situacích. Jak na žádnou nezapomenout? Je třeba uvážit, v jakém pořadí leží trojice bodů (A, F, C) a (B, E, G) na přímkách a čtveřice bodů (A, B, F, E) na kružnici, abychom mohli rozhodnout, zda úhly, které jsou ve hře, tedy úhly ve dvojicích (BAC, BAF), (BAF, BEF) a (BEF, FEG) se rovnají, nebo doplňují do 180°. Úsporný rozbor velkého počtu případů provedeme tak, že je rozdělíme do tří skupin, podle toho zda tětivovým čtyřúhelníkem je $ABEF$, nebo $ABFE$, či $AEBF$. Podle dalších tří obrázků (body A, B, F, E považujme za pevné) už můžeme sami snadno vysvětlit, že bez ohledu na polohu příčky CG přímek AF a BE ($CG \parallel AE$) jsou úhly BAC a FEG vždy shodné; stačí jen rozlišit dvě možnosti, totiž zda bod C leží na polopřímce AF, či na polopřímce k ní opačné; stejný závěr pak zřejmě platí o poloze bodu G vůči polopřímce EB (zástupci obou možností jsou příčky C_1G_1 a C_2G_2 na všech třech obrázcích). Tím je úplný důkaz Lemmatu 1 hotov. □

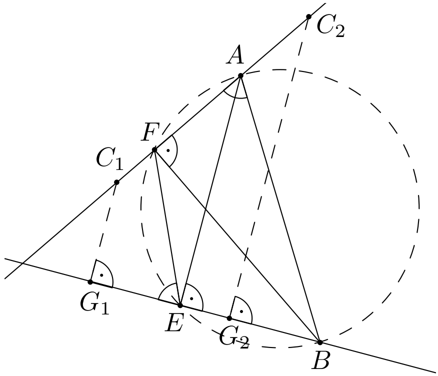

Obr. 10

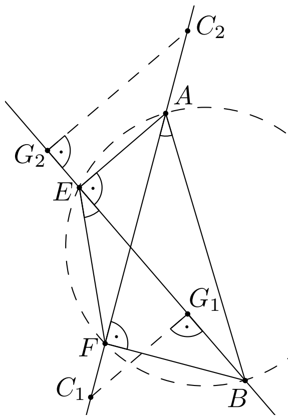

Obr. 11

Německý historik matematiky Max Simon připisuje následující poznatek dělostřeleckému poručíku Victoru Calabrovi a profesoru Raphaëlu Malloizelovi ze školy Sv. Barbory v Paříži.

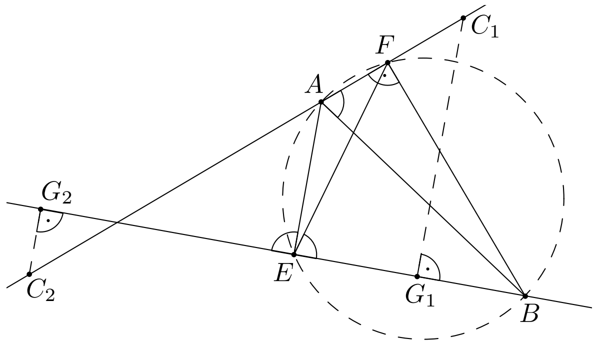

Obr. 12

Lemma 2. *V trojúhelníku ABC, ve kterém $|AB| \neq |AC|$, označme B', C' paty kolmic po řadě z vrcholů B a C na osu úhlu při vrcholu A. Dále označme A_1 střed strany BC a A_0 patu výšky z vrcholu A. Pak body B', C', A_1, A_0 leží na jedné kružnici a střed S této kružnice je středem toho oblouku A_1A_0 kružnice devíti bodů, na kterém neleží středy stran AB, AC.*

Důkaz. Uvažujme čtyřúhelník $ABUC$, kde U je průsečík kružnice opsané trojúhelníku ABC s osou úhlu u vrcholu A. Z rovnosti obvodových úhlů BAU a CAU plyne, že bod U je středem oblouku BC a jeho pravoúhlý průmět na stranu BC je bod A_1. Aplikujeme-li na čtyřúhelník $ABUC$ Lemma 1, dostáváme fakt, že body B', C', A_1, A_0 leží na jedné kružnici, kterou označíme l (obr. 13). Zbývá ještě ukázat, že středem kružnice l je právě bod S z formulace lemmatu. Je zřejmé, že bod S leží na ose úsečky A_0A_1, proto stačí ukázat, že leží také na ose úsečky $B'C'$.

Označme B_1, C_1 po řadě středy stran AC, AB; m kružnici devíti bodů a T její druhý průsečík s osou tětivy A_1A_0 (tedy $T \neq S$). Protože tětivy A_1A_0 a B_1C_1 kružnice m jsou rovnoběžné, mají společnou osu, takže bod T je středem jejího oblouku B_1C_1, a proto jeho spojnice s třetím vrcholem A_1 trojúhelníku $A_1B_1C_1$ tvoří osu úhlu $C_1A_1B_1$. Jelikož čtyřúhelník $A_1B_1AC_1$ je rovno-

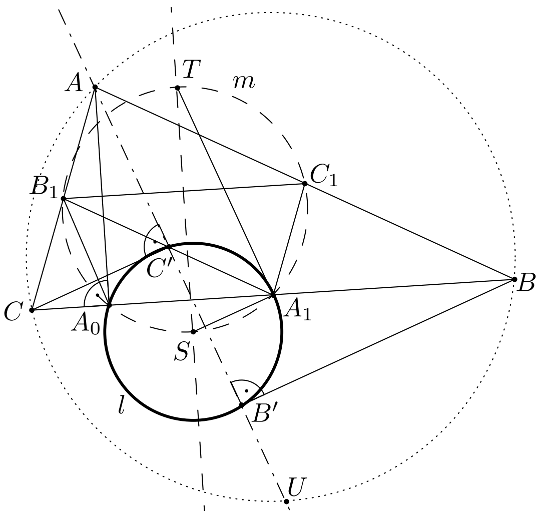

Obr. 13

běžník, jsou osy A_1T a AU dvou protějších úhlů u vrcholů A_1, A rovnoběžné.

Z Thaletovy věty pro kružnici m s průměrem ST plyne $A_1S \perp$ $\perp A_1T$, takže podle předchozího závěru také platí $A_1S \perp AU$ neboli $A_1S \perp B'C'$.

Pro dokončení důkazu použijeme pomocný obrázek 14 s označenými průsečíky X, Y úsečky $B'C'$ po řadě s úsečkami BC, SA_1. Pořadí bodů X, Y na úsečce $B'C'$ odpovídá případu $|AB| > |AC|$; v případě $|AB| < |AC|$ lze použít analogický postup.

Z rovnoběžnosti úseček CC', SA_1, $B'B$ plyne shodnost vyznačených úhlů. Trojúhelníky CXC', A_1XY, BXB' jsou tedy podobné (podle věty *uu*). Protože platí $|CX| + |XA_1| = |XB| -$ $- |XA_1|$, získáváme z podobnosti trojúhelníků rovnost $|C'X| +$ $+ |XY| = |B'X| - |XY|$, tedy $|C'Y| = |B'Y|$. Odtud již plyne, že bod S leží na ose úsečky $B'C'$, což jsme chtěli dokázat. $\square$

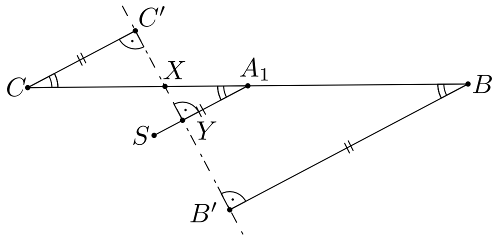

Obr. 14

Lemma 3. *V trojúhelníku ABC, ve kterém $|AC| \neq |BC|$, označme O střed kružnice vepsané a I_a střed kružnice připsané ke straně BC. Pak čtyřúhelník $BOCI_a$ je tětivový. Dále označme B', C' paty kolmic po řadě z vrcholů B a C na osu úhlu při vrcholu A a P, Q body dotyku strany BC po řadě s kružnicí vepsanou a kružnicí připsanou ke straně BC. Pak body P, B', Q, C' leží na jedné kružnici se středem A_1.*

Důkaz. Středy kružnice vepsané a připsané leží na osách úhlů, proto dostáváme:

$$|\sphericalangle OCB| = \frac{1}{2}|\sphericalangle ACB|, \quad |\sphericalangle I_aCB| = \frac{1}{2}(180^\circ - |\sphericalangle ACB|).$$

Odtud plyne $|\sphericalangle I_aCO| = \frac{1}{2}|\sphericalangle ACB| + 90^\circ - \frac{1}{2}|\sphericalangle ACB| = 90^\circ$. Analogicky $|\sphericalangle I_aBO| = 90^\circ$. Body B i C leží tedy na Thaletově kružnici nad průměrem OI_a, což dokazuje první tvrzení lemmatu.

V tětivovém čtyřúhelníku $BOCI_a$ body B, P, C' a Q představují kolmé průměty vrcholů na úhlopříčky, takže díky Lemmatu 1 leží na jedné kružnici a oba čtyřúhelníky $BOCI_a$ a $BPC'Q$ mají shodné vnitřní úhly. Jak už víme, body B, C leží na Thaletově kružnici nad průměrem OI_a. Podle Lemmatu 1 mají oba čtyřúhelníky stejné vnitřní úhly, proto i body B', C' leží na Thaletově kružnici nad průměrem PQ. Jejím středem je skutečně střed A_1 strany AB, neboť body dotyku P a Q jsou, jak je dobře známo, podle bodu A_1 souměrně sdružené. Tím je hotov i důkaz druhého tvrzení lemmatu. □

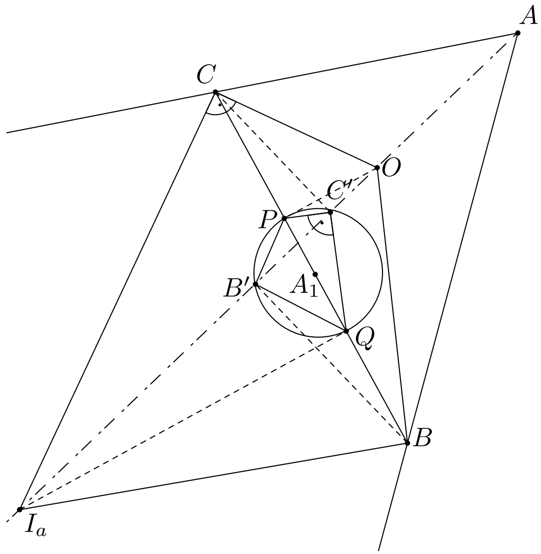

Obr. 15

Roku 1813 francouzský geometr Louis Gaultier, během svého studia na Ecole Polytechnique v Paříži, napsal monografii nazvanou *Les contacts des cercles*, ve které poukázal na pozoruhodnou vlastnost chordály dvou kružnic. Připomeňme, že jde o přímku tvořenou právě těmi body, které mají k daným dvěma kružnicím stejnou mocnost; v případě protínajících se kružnic tato přímka prochází oběma jejich průsečíky. Vysvětleme ještě, že dvě protínající kružnice se nazývají navzájem kolmé, mají-li ve svém průsečíku navzájem kolmé tečny.

Lemma 4.

a) Každá kružnice kolmá ke dvěma daným kružnicím má střed na chordále těchto kružnic.

b) Jestliže má kružnice střed na chordále dvou kružnic a je kolmá k jedné z nich, pak je kolmá i ke druhé z nich.

Důkaz. Uvažované kružnice označme $k(S, r)$, $k_1(S_1, r_1)$, $k_2(S_2, r_2)$.

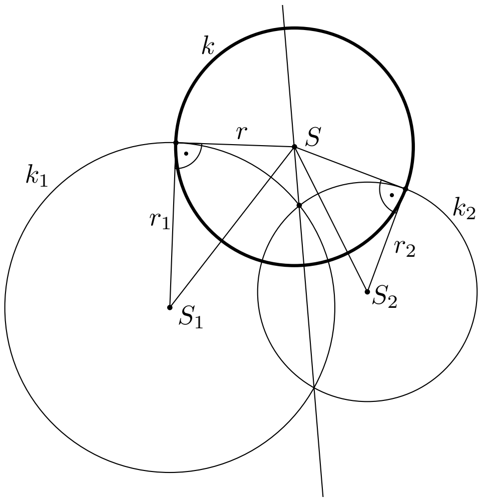

Obr. 16

a) Z kolmosti kružnice k ke kružnicím k_1, k_2 dostáváme:

$$|SS_1|^2 = r_1^2 + r^2, \quad |SS_2|^2 = r_2^2 + r^2.$$

Vyjádříme-li z obou rovnic r^2, obdržíme $|SS_1|^2 - r_1^2 = |SS_2|^2 - r_2^2$, což vyjadřuje rovnost mocností bodu S ke kružnicím k_1, k_2. Bod S tedy leží na jejich chordále.

b) Leží-li střed S na chordále kružnic k_1, k_2, má k oběma kružnicím stejnou mocnost, tedy $|SS_1|^2 - r_1^2 = |SS_2|^2 - r_2^2$. Z kolmosti kružnic k a k_1 plyne $|SS_1|^2 = r_1^2 + r^2$. Celkově dostáváme $|SS_2|^2 - r_2^2 = r^2$, což vyjadřuje kolmost kružnic k, k_2. □

Lemma 5. *Je dána kružnice m a její tětiva A_0A_1. Střed jednoho oblouku A_0A_1 kružnice m označme S. Nechť l je kružnice se středem S procházející body A_0, A_1. Uvnitř úsečky A_0A_1 je dán bod P. Označme L druhý průsečík přímky SP s kružnicí m a j kružnici, která se dotýká úsečky A_0A_1 v bodě P a která je* *kolmá ke kružnici l. Pak kružnice j má vnitřní dotyk s kružnicí m v bodě L.*

Důkaz. Označme s kružnici procházející body A_0, P, L. V první části důkazu ukážeme, že kružnice s a j mají společné body P a L. Použijeme přitom metodu důkazu sporem, když budeme předpokládat, že kružnice s a j mají společné body P a T, kde $T \neq L$ (tudíž bod T neleží na přímce SP, viz obr. 17).

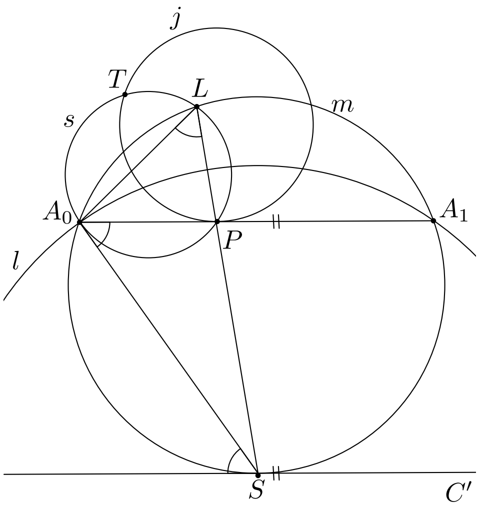

Obr. 17

Z rovnosti obvodového a úsekového úhlu příslušných tětivě A_0S kružnice m a z rovnoběžnosti přímky A_0A_1 s tečnou v bodě S dostáváme shodnost tří úhlů vyznačených na obrázku. Z rovnosti $|\sphericalangle PLA_0| = |\sphericalangle PA_0S|$ vyplývá, že přímka A_0S je tečna ke kružnici s v bodě A_0.

Tečna ke kružnici l v bodě A_0 je průměr kružnice s, která je proto ke kružnici l kolmá. Kružnice l je tak kolmá k oběma kružnicím j a s, takže podle Lemmatu 4a) střed S kružnice l leží na chordále PT, což je ve sporu s naším předpokladem. Bod L je tedy společným bodem kružnic m a j. Díky jejich rovnoběžným tečnám v bodech P a S dostáváme podle Lemmatu z oddílu 3 našeho článku, že kružnice m a j se v bodě L navzájem dotýkají, a to vnitřním způsobem, neboť bod L leží vně úsečky SP. Důkaz je hotov. □

Nyní již máme vše připraveno k tomu, abychom krátkým výkladem podali důkaz samotné velké Feuerbachovy věty o dotyku kružnice m devíti bodů s kružnicí j trojúhelníku ABC vepsanou. Budeme přitom předpokládat, že platí $|AB| \neq |AC|$, a zachováme označení všech významných bodů z předchozích lemmat. Podle Lemmatu 2 víme, že body B', C', A_1, A_0 leží na kružnici l, jež má střed v bodě S (střed oblouku A_1A_0 kružnice m). V Lemmatu 3 jsme zjistili, že body P, B', Q, C' leží na kružnici se středem A_1, již nazveme p. Tato kružnice je kolmá ke kružnici j, neboť $OP \perp PA_1$. Protože kružnice p a j jsou kolmé a střed O kružnice j leží na společné chordále $B'C'$ kružnic l a p, jsou podle Lemmatu 4b) rovněž kružnice j a l kolmé. Kružnice j, l a m splňují podmínky Lemmatu 5, a proto kružnice m a j mají vnitřní dotyk v bodě L, což jsme právě chtěli dokázat.

Na úplný závěr konstatujme, že dotyk kružnice devíti bodů s kružnicemi připsanými lze dokázat analogickým postupem, při kterém je ovšem zapotřebí netriviálně modifikovat obsah většiny uvedených lemmat.

Literatura

[1] Ayme, J. L. *Feuerbach's Theorem a new purely synthetic proof*. 2010. Překlad F. B. Rosado. Dostupné z: `http://jl.ayme.pagesperso-orange.fr/Docs/Feuerbach1.pdf`

[2] Grinberg, D. *Karl Wilhelm Feuerbach, sein Kreis und die Dreiecksgeometrie*. Dostupné z: `http://www.matheraetsel.de/texte/Feuerbach.pdf`

[3] Pedoe, D. *Circles: a mathematical view*. The Mathematical Association of America. 1995.

[4] Prasolov, V. *Plane Geometry part 2*. Překlad D. Leites. Dostupné z: `http://www.mccme.ru/prasolov`

[5] Švrček, J. & Vanžura, J. *Geometrie trojúhelníka.* Polytechnická knižnice. Praha 1988.

Abstract

The text is about Karl Feuerbach and his remarkable theorems. First, we describe his life and the path to mathematics. Then we present the "small" Feuerbach's theorem about nine points circle, with a brief proof. Finally, we state the "big" Feuerbach's theorem about tangent circle, and two of the most interesting proofs.

Mgr. Tamara Lorencová
Ústav matematiky a statistiky
Kotlářská 2
611 37 Brno
e-mail: tamara.nedevova@centrum.cz